

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК (100) 355.018

С.В.Віднянський*

ЧОМУ ТА ЯК УКРАЇНЬСЬКА РСР СТАЛА ОДНІЮ З КРАЇН-ЗАСНОВНИЦЬ ООН? (ДО 70-РІЧЧЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ І ЧЛЕНСТВА В НІЙ УКРАЇНИ)

Розглядаються питання, пов'язані з історією створення Організації Об'єднаних Націй та набуттям Українською РСР членства в ній, значенням цієї події для українського народу. Висвітлюються передумови й особливості виходу України на міжнародну арену як суб'єкта наприкінці Другої світової війни, дипломатична боротьба навколо цього питання на Ялтинській конференції лідерів трьох держав антигітлерівської коаліції й після неї та діяльність української делегації на установчій конференції ООН у Сан-Франциско в 1945 р.

Ключові слова: Друга світова війна, Організація Об'єднаних Націй, Українська РСР (Україна), міжнародні конференції, дипломатична боротьба, Рузвельт, Черчилль, Сталін, Корнійчук, Мануїльський.

Минуло 70 років із того часу, коли розпочала свою діяльність Організація Об'єднаних Націй – універсальна, найбільш авторитетна та представницька міжнародна організація. 24 жовтня 1945 р., коли Китай, Франція, СРСР, Великобританія, Сполучені Штати Америки та більшість інших країн-засновниць, у тому числі й Українська РСР, ратифікували угоду про створення організації, набув чинності її статут і ця дата ось уже сім десятиліть відзначається як День ООН. «Ми, народи Організації Об'єднаних Націй», – ці слова, якими починається установчий документ, стали реальністю лише через чотири місяці після підписання його 26 червня 1945 р. в актовій залі Меморіального комплексу ветеранів у Сан-Франциско (США).

Про початок відзначення 70-річчя ООН, яке триватиме 16 місяців і матиме за мету окреслення історичного шляху організації, її діяльності у сфері безпеки та прав людини, а також об'єднання міжнародного співтовариства задля спільної справи – створення дійсно потужної універсальної організації, щоб зробити світ кращим, Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун оголосив

* Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ

на саміті Африканського Союзу в Малабо (Екваторіальна Гвінея) 26 червня 2014 р. «2015-й рік, – заявив він, – це можливість, яка трапляється лише раз на сто років. Наша мета – зробити людину пріоритетною й захистити нашу єдину планету. Наш обов'язок – подолати бідність, задовольнити потреби та створити гідні умови життя для всіх».

Ювілей ООН органічно поєднаний із великою історичною подією – перемогою над німецьким нацизмом, італійським фашизмом та японським мілітаризмом. У найтяжчих випробуваннях Другої світової війни (1939–1945 рр.) було вистраждано ідею об'єднання народів із метою захисту миру, урятування прийдешніх поколінь від лих війни, яка впродовж кількох десятиліть двічі завдала людству неймовірних страждань¹. Але шлях окремих народів та держав до Об'єднаних Націй виявився тернистим, а для нашої країни – особливо складним.

Передумови та особливості виходу України на міжнародну арену як суб'єкта

Насамперед нагадаємо, що наростання міжнародної кризи в 1930-х рр., що зрештою призвело до Другої світової війни, не в останню чергу було пов'язане із загостренням суперечностей у діяльності Ліги Націй, яка не спромоглася виконати свої функції як політико-дипломатичний механізм превентивного врегулювання конфліктів у міжвоєнний період. Таку мету не було забезпечено адекватними засобами, не передбаченими статутом організації в 1919 р. Тому вже під час Другої світової війни виникла об'єктивна потреба перегляду засад імовірного створення принципово нової універсальної міжнародної організації, головною метою діяльності якої було б забезпечення миру та сприятливих умов для розвитку міжнародного співробітництва на основах рівноправності й свободи. Зокрема США, виходячи з гірких уроків європейської кризи кінця 1930-х рр., виступили з ініціативою відмовитися від реанімації аморфних структур Ліги Націй і створити організацію, що була б своєю рідною «наддержавою» з реальними важелями впливу на прояви агресії та експансії.

Саме на цих принципах ґрунтувалася підписана 14 серпня 1941 р. президентом США Ф.Д.Рузвельтом і прем'єр-міністром Великобританії В.Черчиллем на першій двосторонній нараді періоду Другої світової війни англо-американська декларація, відома як Атлантична хартія. У документі формулювалися основні принципи зовнішньої політики цих держав під час збройного протистояння та бачення ними повоєнного світу. Зокрема йшлося про відмову від територіальних загарбань, про знищення нацистської тиранії, визнання права народів обирати собі форму правління, рівні можливості в торгівлі й доступі до сировини, післявоєнне економічне співробітництво, відмову від застосування сили в міжнародних відносинах, роззброєння та створення системи загальної безпеки. Цікаво відзначити, що США підписали Атлантичну хартію, перебуваючи у формальному нейтралітеті, що, утім, демонструвала готовність цієї держави до зміцнення співпраці.

¹ Див.: *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. – К., 2006. – 240 с.

Хартію було схвалено на міжсоюзній конференції в Лондоні у вересні 1941 р., де до неї приєдналися 15 інших держав, що перебували у стані війни з «країнами осі», у тому числі СРСР. Так, у декларації від 24 вересня Москва закликала Захід «визначити шляхи й засоби для організації міжнародних відносин і післявоєнного облаштування світу з метою позбавлення наших народів та наших майбутніх поколінь несумісного з людською культурою злочинного, кривавого нацизму», зробивши, водночас, суттєве зауваження щодо визнання за народами права не лише обирати, а й установлювати суспільний устрій, виходячи з власних інтересів. І хоча Атлантична хартія мала політичний характер і не була юридично зобов'язуючим документом, однак уперше декларуючи спільні інтереси англійського, американського, радянського та інших народів у боротьбі проти нацизму, відіграла значну роль при створенні антигітлерівської коаліції під час Другої світової війни².

Черговим важливим кроком на шляху політико-дипломатичного зміцнення союзницького блоку стала англо-американська конференція у Вашингтоні (22 грудня 1941 – 14 січня 1942 рр.) щодо розробки спільної стратегії ведення війни після нападу Японії на США. За результатами обговорення політичних питань президент Ф.Д.Рузвельт із метою запобігання світовим катаклізмам у майбутньому ініціював підготовку документа, що отримав назву Декларації Об'єднаних Націй. 1 січня 1942 р. Вашингтонську декларацію підписали представники 26 держав, що боролися проти країн гітлерівської «осі». Їхні уряди, зокрема, зобов'язалися використовувати всі свої військові та економічні ресурси у протистоянні країнам агресивного блоку, не підписувати з ними перемир'я та сепаратний мир³.

Творенню Організації Об'єднаних Націй сприяли також результати Московської конференції міністрів закордонних справ СРСР, США та Великобританії у жовтні 1943 р. Після невдалої спроби схвалення двома останніми плану «Сполучених Штатів Європи», котрі повинні були стати протиположною СРСР у післявоєнний період, делегації зійшлися на думці про створення «міжнародної організації для підтримки миру й безпеки, заснованої на принципах суверенної рівності всіх миролюбних держав», що було зафіксовано в Декларації чотирьох держав про загальну безпеку від 30 жовтня 1943 р. (за дорученням свого уряду її підписав також посол Китаю у СРСР). Цей документ, що вперше зафіксував рішення про заснування Організації Об'єднаних Націй, став основою майбутнього Статуту ООН. Водночас учасникам конференції не вдалося дійти згоди з питання процедури голосування в Раді Безпеки (застосування права вето) та щодо складу майбутніх країн-засновників ООН. Тут уперше радянська дипломатія порушила питання про прийняття до організації всіх п'ятнадцяти республік СРСР як окремих членів, утім така пропозиція не знайшла розуміння.

Рішення Московської конференції про заснування ООН було підтверджено на Тегеранській конференції – першій зустрічі глав держав антигітлерівської

² Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. / Редкол.: Л.В.Губерський (гол.) та ін. – Т.1. – К., 2004. – С.88.

³ Там само. – С.173.

коаліції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.), де наголошувалося, що на Об'єднаних Націях лежить відповідальність за встановлення такого миру, який дасть можливість багатьом наступним поколінням уникнути жахів війни. Відтоді розпочалася практична робота щодо розробки статутних положень діяльності майбутньої міжнародної організації.

Утім ідея «Сполучених Штатів Європи» – своєрідного санітарного кордону навколо СРСР, або створення в повоєнному світі елітного «сімейного кола» на чолі зі США, а також зусилля союзників, зокрема Сполучених Штатів, спрямовані на ухвалення рішень на післявоєнних міжнародних конференціях більшістю голосів, а не консенсусом, створювали реальну загрозу для Москви опинитися в ізоляції як на міжнародних форумах із проблем повоєнного врегулювання, так і в майбутній міжнародній організації з підтримки миру й безпеки. Адже в міру того, як союзники долали опір Німеччини та її сателітів, дедалі чіткіше проявлялися тенденції до розподілу сфер впливу двох наддержав – США та СРСР – у новому світі. Тому цілком зрозумілими були зусилля сталінського керівництва, спрямовані на зміцнення міжнародних позицій «країни Рад». Як один зі шляхів, що міг би принести бажаний результат, Кремль обрав ідею про представництво всіх радянських республік в ООН.

Уперше СРСР зробив практичну спробу так званого «множинного представництва» восени 1943 р., запропонувавши індивідуальну репрезентацію для семи своїх республік, котрі зазнали найбільших втрат від війни (Українська, Білоруська, Молдавська, Литовська, Латвійська, Естонська та Карело-Фінська), у Комісії Об'єднаних Націй з воєнних злочинів, яку було створено 20 жовтня 1943 р. в Лондоні. Це мотивувалося тим, що радянські республіки мають такий самий рівень суверенітету, як і домініони Великобританії. Однак союзники відхилили пропозицію Москви, посилаючись на те, що союзні республіки за радянською ж конституцією не мають достатніх зовнішньополітичних повноважень для того, аби виступати суб'єктами міжнародного права. Мабуть саме після цієї невдалої спроби домогтися індивідуального представництва ряду союзних республік, Кремль змушений був удатися до конкретних заходів щодо надання їм конституційних повноважень для здійснення зовнішньополітичної діяльності, тобто повернення прав, відібраних при утворенні СРСР у 1922 р.

Ще в березні 1943 р., із початком корінного перелому у ході Другої світової війни на користь антигітлерівської коаліції, розпочалася поступова реорганізація наркомату закордонних справ СРСР із далекосяжною метою – поглиблення насамперед відносин з антигітлерівськими силами, комуністичними та прокомуністичними рухами сусідніх слов'янських країн. А у січні 1944 р. пропозиції Раднаркомом про розширення прав республік у сфері оборони та зовнішніх зносин розглядалися на пленумі ЦК ВКП(б), що схвалив винесення цього питання на обговорення Верховної Ради СРСР.

1 лютого 1944 р. було ухвалено закон «Про утворення військових формувань союзних республік» та «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення у зв'язку з цим народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський

народний комісаріат». Союзні республіки наділялися правами вступати в безпосередні відносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними й консульськими представниками⁴. Тобто ці акти підтвердили міжнародно-правову суб'єктність радянських республік, ставши юридичною підставою для їх безпосередньої участі в міжнародному житті. Було ліквідовано управління вповноважених НКЗС СРСР при раднаркомх республік і створювалися республіканські наркомати закордонних справ, які підпорядковувалися вищим органам влади республік, а у функціональному відношенні – союзному зовнішньополітичному відомству. Відповідні доповнення з'явилися в Конституції СРСР.

За директивою з Москви 6-та сесія Верховної Ради УРСР 4 березня 1944 р. ухвалила закон «Про утворення союзно-республіканського Народного комісаріату закордонних справ УРСР» і внесла відповідні зміни до Конституції республіки. Голова Президії Верховної Ради УРСР М.Гречуха у своїй доповіді підкреслив історичне та міжнародне значення цього акта, зазначивши, що «надання прав союзним республікам установлювати безпосередні зв'язки з іноземними державами значно збільшує також і відповідальність союзних республік у справі поширення міжнародних зв'язків і співдружби СРСР з іншими державами, а це особливо важливо не тільки тепер, в умовах світової війни, а й у післявоєнний період особливо»⁵.

Вітчизняні та зарубіжні фахівці дискутують щодо причин і наслідків цього несподіваного повороту в політиці сталінського керівництва щодо союзних республік, адже саме жорстка система централізованої влади була характерною рисою й запорукою існування радянської імперії. Водночас практично всі дослідники сходяться на тому, що заходи керівництва СРСР із формального надання республікам права на проведення зовнішньої політики перш за все зумовлювалися реаліями міжнародної ситуації. У доповненнях до ст.43 Конституції радянської України йшлося про те, що республіка «здійснює керівництво в галузі зносин УРСР із закордонними державами, виходячи із загальноновстановленого Союзом РСР порядку у взаємовідносинах союзних республік із закордонними державами»⁶. Києву делегувалося право брати безпосередню участь у міжнародних зносинах, а також декларувалося, що УРСР має право призначати й відкликати своїх повноважних представників в інших країнах, вступати в безпосередні зв'язки з іноземними державами. Однак право визначати загальні напрями зовнішньої політики та відносин з іншими державами залишалося, згідно з Конституцією СРСР, за союзним центром у Москві, який мав також прерогативи на «встановлення загального порядку» та «координацію». До того ж, і це слід підкреслити, за великим рахунком жоден із попередніх декларованих у Конституції УРСР нових пунктів про безпосередню участь республіки в міжнародних відносинах так ніколи й не було реалізовано.

І все ж слід особливо наголосити на тому, що попри збереження керівної ролі загальносоюзних органів у визначенні зовнішньополітичної лінії,

⁴ Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. і мат.: 1944–1961 рр. – К., 1963. – С.15.

⁵ Там само. – С.21.

⁶ Там само. – С.19.

надання республікам у 1944 р. конституційного права щодо самостійного виходу на міжнародну арену було абсолютно новим явищем в унітаризованій радянській федерації. Як справедливо підкреслюють у зв'язку з цим дослідники, «несподіваним у цих подіях було майже все: і час, обраний для державних перетворень (розпал Другої світової війни), і раптовість їх проведення (пленум ЦК ВКП(б) та сесія Верховної Ради СРСР без будь-яких підготовчих кампаній чи заяв). Проте найнесподіванішою була сама форма перетворень – децентралізація головних наркоматів країни»⁷. Законодавчі новації 1944 р., по-перше, були відходом від традиційного радянського федералізму, де функції оборони й зовнішніх відносин завжди залишалися в руках союзного центру; а, по-друге, не вкладалися в річище попередньої політики Й.Сталіна щодо питань державно-національного будівництва (ще з часів утворення СРСР «вождь народів» уважав федеральною державою таку, яка концентрує у центрі насамперед військові, закордонні та зовнішньоторговельні справи, в іншому випадку це – конфедерація), адже головною засадою її було ідейне й фізичне використання будь-яких проявів і тенденцій «національного сепаратизму».

Офіційні обґрунтування радянського керівництва щодо надання союзним республікам, у тому числі й УРСР, права на зовнішньополітичну діяльність було викладено у виступі заступника голови Раднаркому, міністра закордонних справ СРСР В.Молотова у союзній Верховній Раді 1 лютого 1944 р. Він, зокрема, наголошував, що внаслідок національного розвитку в державі виникло «чимало специфічних господарських та культурних потреб союзних республік, які не можуть бути повною мірою охоплені всесоюзним представництвом за кордоном, так само як договорами та угодами Радянського Союзу з іншими державами», і які «можуть бути задоволені тільки через прямі відносини республік із відповідними державами». В.Молотов урочисто проголошував децентралізацію зовнішньополітичної діяльності «новим кроком у вирішенні національного питання у СРСР»⁸.

Безумовно, навряд чи варто вірити в таку демагогію сталінського керівництва, так само, як і суто пропагандистським твердженням його представників, зокрема з НКЗС, про прагнення радянського уряду розширенням прав союзних республік (нібито повноцінних держав) перетворити СРСР на щось подібне до Британської Співдружності. Натомість серед справжніх мотивів надання Кремлем права на самостійні зовнішні стосунки, зокрема радянській Україні, чітко простежувалися наміри Москви зміцнити свої позиції у світовій політиці, підвищити престиж як впливового члена антигітлерівської коаліції, загалом поліпшити міжнародне сприйняття «країни Рад». Законодавчі нововведення, як слушно зауважив український історик Є.Камінський, не в останню чергу стали реакцією на антикомуністичні настрої певної частини населення республіки, будучи покликаними виконати ідеологічну, суспільно-заспокійливу роль усередині держави, дезавувати тези ідеологів ОУН та УПА

⁷ Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997. – С.52.

⁸ Десятая сессия Верховного Совета СССР: 28 января – 1 февраля 1944. – Москва, 1944. – С.258.

про підневільний статус України, продемонструвавши світові «демократичність» національної політики комуністичного режиму⁹.

Фахівці з міжнародних відносин називають також наступні причини: по-перше, статус суверенних держав для радянських республік давав Й.Сталіну змогу активніше використовувати їх у проведенні своєї зовнішньої політики, насамперед у розв'язанні питань майбутнього їх членства в ООН, проблем повоєнних кордонів тощо; по-друге, наявність декількох міністерств закордонних справ – загальносоюзного й республіканських, створювала дуже вдалий зовнішньополітичний інструмент (зокрема у процедурному, пропагандистському й психологічному планах), який посол США у СРСР А.Гарріман влучно назвав «двостволькою»¹⁰. Утім, незважаючи на те, що американський дипломат, а також його співвітчизники-журналісти Д.Рестан і У.Ліпман відразу ж розгадали справжній сенс лютневих законодавчих рішень у СРСР, політичне керівництво США та Великобританії не зробило практичних висновків з ухвалення закону про передачу союзним республікам зовнішньополітичних повноважень.

Й.Сталін навряд чи відносився до політиків, яких цікавить думка світової громадськості, особливо наприкінці переможного завершення Другої світової війни. Не потребував він і кардинальної перебудови системи зовнішньополітичних інституцій СРСР, адже, як і раніше, усі основні рішення у сфері міжнародних відносин схвалювалися політбюро ЦК ВКП(б) або «вождем» одноосібно. Тому, на наш погляд, реальними причинами рішення Кремля 1944 р. про надання радянським республікам права стати суб'єктами міжнародних відносин були, крім глобально-стратегічних, насамперед три кон'юнктурно-політичних чинника:

1. План Й.Сталіна про включення всіх радянських республік до складу ООН, що виник у нього відразу ж, як тільки зайшла мова про необхідність створення міжнародного арбітра, але до 1944 р. не дуже афішувався, і лише з виходом Червоної армії до кордонів Райху (тоді як англо-американські війська загрузли на дальніх підступах до Берліну), а також у зв'язку з підготовкою до конференції представників США, СРСР та Великобританії з питань створення нової міжнародної організації для підтримання миру й безпеки та складу країн-фундаторів майбутньої ООН у Думбартон-Оксі, він вирішив розпочати його практичну реалізацію.

2. Бажання розширити й посилити представництво СРСР і дипломатичну підтримку Москви делегаціями союзних республік на паризьких мирних переговорах про післявоєнне облаштування Європи, де Й.Сталін сподівався закріпити радянську сферу впливу, зокрема у східній частині континенту.

3. Наміри сталінського керівництва через двосторонні угоди союзних республік (насамперед України й Білорусії) з центральноєвропейськими державами пересунути на захід та узаконити державні кордони СРСР, уникнувши звинувачень в анексії територій союзницьких по антигітлерівській коаліції

⁹ Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.551.

¹⁰ Див.: Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – С.54.

країн (Польща, Румунія, Чехословаччина та ін.). Показовими у цьому відношенні, наприклад, стали виступи на сесії Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 р. представників Української РСР – президента республіканської Академії наук О.Богомольца та голови Президії Верховної Ради УРСР М.Гречухи. Так, перший наголошував на величезній важливості відносин України в післявоєнний період з її сусідами, зокрема Польщею та Чехословаччиною¹¹. А другий, підкресливши особливе значення стратегічного прикордонного положення республіки, попросив уряд СРСР при встановленні державних кордонів із західними сусідами врахувати прагнення українського народу до «возз'єднання споконвічних українських земель» в «єдиній українській радянській державі»¹².

На конференції, яка проходила в передмісті Вашингтона – Думбартон-Оксі (відбувалась у два етапи – з 21 серпня по 28 вересня і з 29 вересня по 7 жовтня 1944 р.) й де обговорювалися проекти структури та статуту майбутньої міжнародної організації, а також питання функцій її головних органів, принципи й цілі діяльності, умови членства тощо, сталінські посланці вперше офіційно порушили питання про те, що організація «має включити до свого складу всі союзні республіки СРСР, які належать до категорії країн, що, як відомо, зробили найбільший внесок у спільні зусилля союзників під час війни»¹³. Москва розраховувала таким чином зміцнити свої позиції в новоутворюваній міжнародній організації ще й з огляду на більш вигідне становище США та Великобританії, котрі мали гарантовану підтримку з боку країн Латинської Америки та Британської Співдружності.

Незважаючи на підготовленість американського та британського урядів до певних конфронтацій із радянськими представниками з питань членства в ООН, пропозиція А.Громика (нового посла СРСР у США, керівника радянської делегації) 28 серпня 1944 р. про включення до складу міжнародної організації всіх 16 радянських республік «справила ефект бомби» та призвела навіть до припинення засідань конференції¹⁴. Вона, зокрема, викликала категоричне заперечення зі сторони Ф.Д.Рузвельта, який наказав заступникові держсекретаря США Е.Стеттініусу (керівникові американської делегації) передати А.Громикові, що Сполучені Штати ніколи не пристануть на таку пропозицію, що це – надзвичайно складне питання, яке може призвести навіть до неможливості створення міжнародної організації, адже уряд і Конгрес США не підтримають організацію, в якій СРСР матиме таку кількість голосів. Також було заявлено, що в разі, якщо Москва не відкличе свою пропозицію, це змусить скласти новий базис для членства в організації, зокрема радянський приклад можуть наслідувати англійці, порушивши питання про входження до ООН їхніх колоній¹⁵. Невдовзі, збираючись на конференцію в Ялту, Ф.Д.Рузвельт у

¹¹ Десятая сессия Верховного Совета СССР. – С.288–289.

¹² Там же. – С.296–298.

¹³ Білусов М. Ялта і Україна: новий погляд на історичну перспективу // Матеріали міжнародної наукової конференції «Ялта-2000: Роль Європи в ХХІ столітті», 7–9 травня 2000. – К., 2000. – С.36.

¹⁴ Див.: Бортатинский С. Дипломатия периода Второй мировой войны: Международные конференции 1941–1945 гг. – Москва, 1959. – С.271–273.

¹⁵ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т.III: Конференция представителей СССР, США и Великобритании в Думбартон-Оксе (21 августа – 28 сентября 1944 г.): Сб. док. – Москва, 1978. – С.160.

розмові з групою senatorів заявив, що в такому випадку він вимагатиме прийняття до складу організації 48 американських штатів. Загалом опір з боку Вашингтона був настільки сильним, що це змусило А.Громика на засіданні 16 вересня зробити заяву, нібито метою порушення цього питання була лише спроба привернути загальну увагу, і що радянська сторона аж ніяк не наполягає на продовженні його обговорення на конференції в Думбартон-Оксі.

Рішучу негативну позицію США підтримала й делегація Великобританії, яка наполягла на тому, щоб це питання залишилося поки що відкритим. Керівник делегації О.Кадоган, наприклад, уважав за необхідне вивчити радянську пропозицію й уважав, що може виникнути проблема «міжнародної легалізації цих республік»¹⁶.

Ідею Москви жваво обговорювали також у ході інтенсивного листування між керівниками трьох великих держав. Так, 1 вересня 1944 р. Й.Сталін отримав від президента США Ф.Д.Рузвельта листа з позначкою «Особисто й таємно», в якому, зокрема, говорилося: «Згадування Вашою делегацією в Думбартон-Оксі про те, що радянський уряд міг би побажати поставити на розгляд питання про членство для кожної з шістнадцяти союзних республік у новій міжнародній організації, мене вельми турбує»¹⁷. Й.Сталін не забарився з відповіддю, і 7 вересня відписав президентові США: «Заяві радянської делегації з цього питання я надаю винятково важливе значення. Після відомих конституційних перетворень у нашій країні на початку цього року уряди союзних республік дуже насторожено відносяться до того, як поставляться дружні держави до прийнятого в радянській Конституції розширення їхніх прав у галузі міжнародних відносин. Вам, звичайно, відомо, що, наприклад, Україна й Білорусія, які входять до Радянського Союзу, за кількістю населення та за їхнім політичним значенням переважають деякі держави, щодо яких усі ми згодні, що вони повинні бути віднесені до числа ініціаторів створення міжнародної організації»¹⁸. Утім і це красномовне послання не змінило негативного ставлення США та Великобританії до радянської ініціативи щодо включення всіх союзних республік до числа країн-засновниць ООН, яке було заблоковане ними під час проведення другої частини конференції, де до її учасників приєдналися представники Китаю.

Невирішеним у Думбартон-Оксі залишилося й одне з принципових положень: які саме держави повинні стати членами-засновниками ООН? Не було врегульовано також важливе питання механізму голосування в Раді Безпеки – ключовому органі організації, який мав відповідати за глобальну безпеку. СРСР обстоював ухвалення рішень лише на основі консенсусу між великими державами. Але США та Великобританія, навпаки, наполягали, аби «зацікавлена сторона» автоматично утримувалася при голосуванні в Радбезі. Переговори з ряду важливих аспектів майбутньої міжнародної організації, зокрема про первинне членство, велися вже після конференції в Думбартон-Оксі

¹⁶ Советский Союз на международных конференциях... – Т. III. – С. 145.

¹⁷ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Т. 2. – Москва, 1976. – С. 164.

¹⁸ Там же. – С. 167.

по дипломатичних каналах. Так, гостра дипломатична боротьба між СРСР та його англо-американськими союзниками по антигітлерівській коаліції навколо питання про включення радянських республік до складу ООН навіть дістала у закордонних дипломатичних колах та пресі, а згодом і у західній історіографії, окрему назву: «Справа ікс»¹⁹.

Слід зазначити, що оцінка західними державами й зарубіжними експертами змін, що відбувалися у структурі зовнішньополітичних органів СРСР і союзних республік, була реалістичною та майже суцільно негативною. Наприклад, після ухвалення закону від 1 лютого 1944 р. керівник Східноєвропейського відділу Держдепартаменту США Ч.Болен направив держсекретареві К.Галлу меморандум, в якому йшлося про те, що надання права республікам СРСР у сфері зовнішніх зносин лише тоді щось означатиме, коли з їхньої сторони здійснюватимуться конкретні кроки. А в секретному на той час звіті відділу досліджень та аналізу Управління стратегічних служб США від 16 грудня 1944 р. вже констатувалося: «Союзні республіки обмежені сьогодні тим, що вони не є суверенними державами, а натомість становлять невідривну частину вкрай централізованої держави. Вони позбавлені автономії в більшості урядових функцій». На думку авторів документа, акція Й.Сталіна «не скасувала остаточного контролю центрального уряду за здійсненням зарубіжних зв'язків». А радянолог В.Аспатурян був переконаний, що «основна функція республіканських міністерств закордонних справ – церемоніальна, орнаментальна й символічна». «Москва зважилася вивести на міжнародну арену деякі советські республіки, – підкреслював представник української діаспори М.Сосновський, – керуючися [...] внутрішньо- та зовнішньополітичними потребами імперії. Це сталося при рівночасному застосуванні далекойдучих охоронних засобів, щоб цілком і повністю унеможливити розвиток якогось політичного сепаратизму»²⁰.

Повертаючись до питання про надання на початку 1944 р. прав союзним республікам у сфері зовнішніх зносин, слід відзначити, що це, незважаючи на істинні причини такого несподіваного кроку сталінського керівництва, відкривало можливості для більш активної участі їх у здійсненні зовнішньої політики СРСР, якими, зокрема, спробувала скористатися Українська РСР. У зв'язку з цим нагадаємо, що Україна на той час уже мала чималий історичний досвід міжнародної й дипломатичної діяльності, зокрема під час революції 1917–1921 рр., коли національні представництва діяли у 33 країнах світу. Активну міжнародну діяльність провадила й УСРР, однак зі вступом до складу СРСР вона втратила всі свої зовнішньополітичні повноваження, а республіканський НКЗС було ліквідовано у червні 1923 р.

Отже ухвалення відповідних законодавчих актів СРСР і УРСР у 1944 р. можна вважати початком періоду відродження, хоча й доволі обмеженого, як виявилось згодом, правосуб'єктності України в міжнародних відносинах. У зв'язку з цим автори фундаментального академічного видання «Нариси з історії дипломатії України» цілком слушно наголошують: «Однак хоч би якими

¹⁹ Див.: *Бережков В.М.* Страницы дипломатической истории. – Москва, 1987. – С.390–396.

²⁰ Див.: *Нариси з історії дипломатії України.* – С.529.

були мотиви чи наміри Москви – “великою стратегією”, тактичним ходом, вимушеним політичним маневром чи фарсом, – навіть формальне передання Україні функцій зносин із зовнішнім світом стало історичною віхою в українській дипломатії. Так чи інакше Україна прилучалася до міжнародного життя»²¹.

Уже 5 лютого 1944 р., тобто ще до схвалення 4 березня відповідного закону Верховною Радою УРСР, з’явилися постанова політбюро ЦК КП(б)У й указ Президії ВР УРСР про утворення республіканського Наркомату закордонних справ. Його очільником, за рішенням Й.Сталіна, було призначено відомого українського радянського літератора, одного із заступників наркома закордонних справ СРСР – О.Корнійчука, як людину відому в тому числі за кордоном. Він активно взявся за доручену справу, будучи, вочевидь, щиро переконаним у серйозності акції. Насамперед О.Корнійчук наполегливо просував ідею відкриття представництв УРСР за кордоном і встановлення офіційних дипломатичних відносин республіки з державами антигітлерівської коаліції. Про це, зокрема, свідчили висунуті ним у листі до голови Раднаркому УРСР і глави республіканської компартії М.Хрущова наміри та пропозиції програмного характеру:

– забезпечити участь представників УРСР у мирній конференції, у конференціях із питань перемир’я з Румунією, Угорщиною й Німеччиною, а також у роботі різних комітетів щодо повоєнного устрою;

– установити дипломатичні зв’язки з Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією.

«Початком нашого виходу на міжнародну арену, як я вважаю, – зазначав О.Корнійчук, – має бути встановлення дипломатичних відносин із Великобританією та США. Цим актом ми не лише прискоримо встановлення потрібних нам зв’язків з іноземними державами, а й забезпечимо позитивне вирішення питань про нашу участь у мирних переговорах»²². Із метою реалізації вказаних намірів нарком пропонував звернутися до Москви з проханням дати вказівку послам СРСР у Лондоні й Вашингтоні «прозондувати настрій у МЗС і урядових колах Англії та США»²³. До речі, у привітаннях О.Корнійчукові з нагоди призначення його керівником відомства закордонних справ УРСР від послів у СРСР Великобританії (А.Керра) й Чехословаччини (З.Фірлінгера) висловлювалися готовність Лондона та Праги до обміну дипломатичними місіями з Києвом²⁴.

Водночас відбувалося становлення структури НКЗС УРСР, в якому планувалося створити понад десять відділів – загальних (протокольний, правничий, консульський) і тих, що мали здійснювати двосторонні відносини з такими державами чи їх групами: 1. Польща, Румунія, Чехословаччина; 2. США, Великобританія; 3. Болгарія, Югославія, Угорщина, Греція, Туреччина; 4. Німеччина та ін. Значна увага приділялася добору й підготовці кадрів.

²¹ Нариси з історії дипломатії України. – С.529.

²² Цит. за: *Табачник Д.* Історія української дипломатії в особах. – К., 2004. – С.480.

²³ Цит. за: *Політика і час.* – 1992. – №1. – С.54–55.

²⁴ Нариси з історії дипломатії України. – С.530; Радянська Україна. – 1944. – 11 лютого.

До липня 1944 р. в наркоматі працювало вже 40 осіб, які виконували доручення союзного НКЗС та уряду республіки: було підготовлено, зокрема, історичні довідки та етнографічні карти західноукраїнських земель, аналітичні матеріали про становище української еміграції у США та ін. До Вищої дипломатичної школи СРСР і дипломатичних курсів НКЗС СРСР з України планувалося направити 50 осіб. У Київському університеті ім. Т.Шевченка рішенням уряду УРСР 18 жовтня 1944 р. було відкрито факультет міжнародних відносин²⁵.

Однак уже 12 липня 1944 р. Москва звільнила О.Корнійчука з посади наркома закордонних справ УРСР, офіційно – з формальних причин, через незнання іноземних мов, а радше з огляду на занадто бурхливу діяльність із розбудови республіканського зовнішньополітичного відомства. Про справжні причини та процес зміщення О.Корнійчука з посади наркома свідчить, зокрема, цікаве й доволі відверте листування першого секретаря ЦК КП(б)У та голови Раднаркому УРСР М.Хрущова зі Й.Сталіним на початку липня 1944 р.²⁶

Народним комісаром закордонних справ УРСР було призначено загальноновизнаного авторитета в міжнародних справах, «старого більшовика» Д.Мануїльського, який користувався повною довірою Й.Сталіна. Одночасно його затвердили заступником голови Раднаркому УРСР і ввели до складу політбюро ЦК Компартії України. Тому не дивно, що з цим призначенням значно посилювався політико-ідеологічний аспект діяльності НКЗС, якому доручалося насамперед пропагандистське забезпечення політики комуністичного режиму. Зокрема практично під його контролем працювало Українське товариство культурних зв'язків із зарубіжними країнами, котре мало контакти з 200 організаціями та окремими особами. Щоправда новому наркомові закордонних справ завдяки його авторитету серед сталінського керівництва поступово вдалося дещо розширити сферу діяльності й компетенцію свого відомства. А ось про встановлення дипломатичних зносин з іноземними державами та відкриття представництв УРСР за рубежом в радянській Україні дуже скоро забули: на 1949 р. у Києві фактично була присутня тільки одна іноземна дипломатична установа – консульство Польщі.

Водночас було зроблено перші кроки на шляху утвердження міжнародної присутності УРСР. До Києва почали прибувати іноземні делегації, представники зарубіжних засобів масової інформації. Так, восени 1944 р. Україну відвідали представники Польського комітету національного визволення, побували з офіційним візитом прем'єр-міністр Югославії І.Шубашич та заступник маршала Й.Тіто – Е.Кардель, якого прийняв нарком Д.Мануїльський.

Республіканська дипломатія восени 1944 р. зробила перший крок у розвитку двосторонніх договірних відносин, коли було підготовлено проект угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян – із теренів України, яку підписали 9 вересня 1944 р. в Любліні голова Раднаркому УРСР М.Хрущов і голова ПКНВ Е.Осубка-Моравський. Цей документ можна розцінювати як перший міжурядовий міжнародно-правовий акт,

²⁵ Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–1970-ті рр.). – К., 1999. – С.510–511.

²⁶ Див.: *Табачник Д.* Історія української дипломатії в особах. – С.481–483.

підписаний представниками радянської України після отримання права на самостійну зовнішньополітичну діяльність на початку 1944 р. (аналогічні угоди з ПКНВ уклали також уряди Білорусії та Литви).

Доручивши Києву підписати договір із Польщею, Москва намагалася насамперед продемонструвати світові можливість практичної діяльності УРСР на міжнародній арені згідно з новими, розширеними, зовнішньополітичними повноваженнями. Водночас важко не погодитися з твердженнями дослідників, що цим договором імітувалося усталення кордону між двома народами – українським і польським, тобто фіксувалося входження західноукраїнських земель до складу УРСР і при цьому Москва начебто залишалася осторонь. «Крім того, – як зазначають, наприклад, українські історики, – Радянський Союз резервував за собою можливість маневру: якщо б країни антигітлерівської коаліції виявилися занадто принциповими, то він мав би можливість сказати, що це ж не ми підписали договір, а Україна. Разом з тим Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських взаємин і юридично не ніс відповідальність за розпалювання нової громадянської війни»²⁷. В українсько-польській угоді чітко простежувалося сталінське етнополітичне підґрунтя – ліквідація баз Української повстанської армії на сході Польщі та етнічна гомогенізація західних прикордонних територій УРСР.

Специфічною була й реалізація положень цієї угоди: принципу добровільності обидві сторони дотримувалися тільки на першому етапі переселення (листопад 1944 – початок 1945 рр.). Із весни 1945 р. воно поновилося, але вже переважно за допомогою примусових заходів. Загалом станом на кінець 1946 р. з УРСР до Польщі було переселено понад 800 тис. етнічних поляків та євреїв, а у зворотному напрямку – майже 500 тис. українців. Полякам у СРСР загрожували депортація, відправка на відбудову шахт Донбасу, арешти, конфіскація майна²⁸. А польський уряд, не в останню чергу завдяки потуранню з боку радянського керівництва, укінці-кінців удався до деукраїнізації районів компактного проживання українців у Польщі та brutальної депортації, здійснивши в 1947 р. сумнозвісну операцію з насильницького переселення близько 150 тис. українців із південного сходу країни на «нові землі» на заході й північному заході Польщі, що ввійшла в історію як акція «Вісла». Наслідки її й понині даються взнаки в українсько-польських відносинах, хоча Й.Сталін, наприклад, постійно вихваляв цю операцію як взірець, правову базу та практику здійснення обміну населення між Україною, Білорусією та Литвою, з одного боку, і Польщею – з іншого, а уряди УРСР та комуністичної Польщі 6 травня 1947 р. цинічно заявили, що переселення «пройшло в дусі взаємного розуміння»²⁹.

Українсько-польська угода про евакуацію населення стала єдиною на той час. Надалі УРСР ще довго не підписувала жодного двостороннього документа,

²⁷ Депортація поляків та українців: кінець 1939 – початок 50-х рр.: До 50-річчя операції «Вісла» / Упор. Ю.Сливка. – Л., 1998. – С.11.

²⁸ Див.: Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.2. – Варшава; К., 2000. – 1007 с.

²⁹ Див.: Нариси з історії дипломатії України. – С.532–534; Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). – К., 1998. – С.30–32.

за винятком міжнародних договорів і конвенцій. Сталінське керівництво, використавши Київ як додатковий аргумент тиску на союзників з питання включення України до ООН, зокрема в Ялті, дуже скоро дійшло висновку про нецільність запровадження методу безпосередніх дипломатичних відносин союзних республік з іноземними державами. Наприклад, після позитивного розв'язання проблеми участі УРСР в ООН, Москва вже не потребувала офіційного представництва України на переговорах при підписанні радянсько-чехословацького договору по Закарпаттю від 29 червня 1945 р. («возз'єднання» цієї території з УРСР). Представників радянської України в 1945–1946 рр. вже не було залучено до підготовки та підписання двох міждержавних угод про обмін (оптацію) населенням між СРСР і Чехословаччиною, хоча обидва процеси безпосередньо торкалися українців³⁰. 15 лютого 1951 р. протокол (а 14 липня й відповідний міждержавний договір) про обмін ділянками території (в тому числі української) між СРСР і Польщею підписав не міністр закордонних справ УРСР, а союзний – відомий ще з 1930-х рр. своєю активною участю у сталінських репресіях А.Вишинський. До речі, і цей договір став одним із показових прикладів сталінської дипломатії: хоча тисячі лемків-українців було примусово виселено з їхніх земель у Польщі, у документі йшлося тільки про «добровільні» основи переселення³¹.

Головну увагу Наркоматові закордонних справ УРСР і його новому керівникові – Д.Мануїльському сталінське керівництво доручило зосередити на питаннях, пов'язаних із забезпеченням участі республіки в майбутній міжнародній організації, зокрема на підготовці відповідних документів до Кримської (Ялтинської) конференції глав держав антигітлерівської коаліції.

³⁰ Див.: Поп І.І. Режисери і статисти: «Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» в дзеркалі московських документів 1944–1945 рр. // Карпатський край. – 1995. – №1/4. – С.68–72; Макара М.П., Мигович І.І. Карпатами поріднені: Нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких взаємин. – Ужгород, 1997. – С.47–48; Вовканюч І.І., Гайдош М. Оптація громадян між ЧСР і СРСР (Україною) в 1945–1948 рр. та сучасні проблеми української меншини в Словаччині // Україна в європейських міжнародних відносинах: Наук. зб. – К., 1998. – С.500–516.

³¹ Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. – С.507.

The article covers the problems related to the history of the United Nations founding and the membership acquisition of Ukrainian SSR, the value of this event for whole Ukrainian nation. Author lightens the preconditions and the features of Ukraine's entrance into the international scene as a subject at the end of the World War II. In addition, the attention is paid to the diplomatic struggle about this question during and after the Yalta Conference between the leaders of three states of anti-Hitler coalition, and the activity of Ukrainian delegation at the UN founding conference at San Francisco in 1945.

Keywords: World War II, United Nations, Ukrainian SSR (Ukraine), international conferences, diplomatic struggle, Roosevelt, Churchill, Stalin, Korniiuchuk, Manuil's'kyi.

(Закінчення див. у наступному числі)

